

Lietuvos meno kūrėjų asociacija

Skausmo geografija arba pasaulis „tarp“

2012-06-05

ŽURNALAS: KNYGŲ AIDAI

TEMA: LITERATŪRA

AUTORIUS: Rasa Čepaitienė

DATA: 2012-05

Skausmo geografija arba pasaulis „tarp“

Rasa Čepaitienė

2010 m. išleista Timothy Snyderio knyga labai operatyviai pasirodė ir lietuviškai. Sulaukusi daugybės recenzijų Vakaruose ir Rytuose, knyga nenustoja dominti, kelti politinius ir istoriografinius ginčus, kai ką net erzinti...

Pernai Odesoje (Ukraina) liepos 3-17 d. vykusiam tarptautiniame istorikų seminare, kuriame teko dalyvauti šio teksto autorei, knygos aptarimui irgi buvo skirta nemažai laiko. Beje, keletas žodžių apie patį seminarą. Trejų metų projektas iškalbingu pavadinimu „Dėstant „Kraštutinumų amžių“ istorijos politikos amžiuje“, inicijuotas Ukrainos Nacionalinio universiteto Kijevo Mohila akademijos profesoriaus Georgijaus Kasjanovo, sukviėtęs žinomus XX a. tyrinėtojus iš Vakarų ir Rytų ir finansuojamas Georgo Soroso fondo, skirtas ne tik aptarti problemiškesnius XX a. istorijos klausimus, bet ir ugdyti projekto dalyvių - daugiausia jaunų universitetų dėstytojų - pedagoginius įgūdžius ir gebėjimus. 2011 m. vasaros sesija buvo skirta būtent totalitarinių režimų lyginamajai analizei. Todėl Snyderio knygos aptarimas pasirodė tinkama proga pasigilinti ne vien į nacių ir sovietų represinių mašinų veikimo skirtumus ir panašumus, bet ir į valstybių, jo pavadintų „kraujo žemėmis“, nūdienės atminties politikos ypatybes.

Šią diskusiją inicijavusi Vokietijoje gyvenanti amerikiečių istorikė, žinoma Holokausto tyrinėtoja Wendy Lower planavo į vasaros seminarą pasikviesti patį knygos autorių, deja, to nepavyko padaryti dėl jo užimtumo. Nepaisant to, seminaro dalyviai iš Ukrainos, Rusijos, Baltarusijos, Moldovos, Armėnijos ir Lietuvos turėjo progą ne tik išklausti seminaro vedėjų nuomonę apie šį veikalą, bet ir pasidalyti savomis išvalgomis. Diskusijos dalyviai pastebėjo, kad istoriografijoje totalitarizmą ideologija yra analizuojama mažiau negu jų politinės sistemos. Tad Snyderis savo veikale, apjungiančiame Vakarų bei Vidurio ir Rytų Europos istorikų tyrimus, ne tik tapo daugiasluoksnį ir daugiaveiksmį paveikslą, bet ir turi akivaizdžių moralinių intencijų,

kurios apdairiai atskleidžiamos tik knygos gale, taip siekiant suprasti ir paaiškinti aprašomus įvykius. Kaip žinia, suprasti – nereikia pateisinti.

Kyla klausimas, kiek ši knyga nauja ir kokiai auditorijai ji adresuota? Manau, būtent šie klausimai, sąmoningai ar ne, kirbėjo visų iki šiol pasirodžiusių jos recenzijų autorių galvose. Snyderio naujadaras *bloodlands* (kraujažemės) bando apčiuopti ir išryškinti reiškinį, kuris totalitarizmo ir Antrojo pasaulinio karo tyrinėtojams stovėjo tiesiai prieš akis, bet, atrodo, mažai kieno buvo identifikuotas. Tačiau raktiniu žodžiu laikyčiau ne jį, o knygos pavadinimo paantraštės žodelį „tarp“ – „Europa tarp Hitlerio ir Stalino“. „Tarp“ žymi ne tik geografinę erdvę, kuri daugiausia sutampa su buvusiomis Abiejų Tautų Respublikos teritorijomis – dabartine Lenkija, Lietuva, Baltarusija ir Ukraina, bet ir politinę bei mentalinę. Snyderis pateikia ir „kraujažemių“ žemėlapi. Tai teritorijos, labiausiai nuniokotos sovietų ir nacių režimų, ne kartą okupuotos ir reokupuotos, patyrusios iki tol neregėto masto planuoto ir racionaliai organizuoto civilių gyventojų naikinimo kampanijas, kas paliko neišdildomą pėdsaką šių šalių žmonių sąmonėje ir kolektyvinėje atmintyje. O tai leidžia Snyderiui paaiškinti, kaip vienomis aplinkybėmis buvę aukomis, joms pasikeitus, tų šalių žmonės galėdavo sėkmingai virsti smurtautojais, arba atvirksčiai, taip akivaizdžiai griaudamas įprastines monochromines istorijos veikėjų elgesio aiškinimo schemas.

Dėl istorinių priežasčių Vidurio Rytų Europos istorija Vakarams liko mažiau pažįstama ir Snyderis akivaizdžiai bando užpildyti šią spragą. Tačiau, paradoksas, vakariečiams skirta knyga sukėlė didžiausias aptariamo regiono istorikų ir politikų reakcijas. Kalbama, kad lietuviškai ji taip greitai pasirodė irgi ne be dabartinių valdančiųjų iniciatyvos ir paskatinimo.

Tad kam skirta ši sintezė? Ar tai tik dar viena karo istorija, kokių tūkstančiai dulka knygynų ir bibliotekų lentynose? Skaitant apima keistas jausmas, kad profesionalai joje ras mažai naujų faktų, bet, kaip ir dera gerai sintezei, argumentuotą ir pagrįstą jų „sukabinimą“ į įtikinamas interpretacines schemas, leidžiančias ryškiau pamatyti globalųjį XX a. pirmos pusės Vidurio Europos raidos paveikslą. Kita vertus, nors ir parašyta, sakykime, populiariai, mėgėjus ji gali atstumti dėl nemenkos apimties ir pernelyg sudėtingo vaizdo. Tačiau Snyderis akivaizdžiai nusitaikęs ne tik į skaitytojų protus, bet ir į širdis, nors jo knygos nepavadintum sentimentaliam ar specialiai bauginančiam. Mano manymu, amerikiečių istorikas tiesiog bando pats suvokti ir kitiems papasakoti, kas gi ypatinga įvyko žemėse tarp Elbės ir Dono, kuo šis regionas turėtų būti išskirtinis Europos atmintyje ir sąžinėje. Čia daug vietos skiriama ir savitai suprantamiems abiejų totalitarinių režimų ekonominiams interesams ir paskatoms – sovietų forsuota kolektyvizacija privedusi prie masinio bado Ukrainos kaime, Kazachstane ir kai kuriose Rusijos teritorijose, nacių planas kolonizuoti Rytus irgi buvęs grįstas ekonominiais argumentais plėsti vokiečių gyvybinę erdvę (sk. „Apokalipsės ekonomika“).

Žinoma, regionui dabar ypač būdingas aukos sindromas, tad Vidurio Rytų europiečiai neišvengiamai knygą skaitys ieškodami būtent „savų“ aukų. Tačiau, akivaizdžiai numatydamas šį pavojų, knygos pabaigoje Snyderis perspėja dėl manipuliavimo aukomis ir bando apriboti politinio piktnaudojimo galimybes, pateikdamas historiografiškai patikrintus skaičius ir vertinimus. Jis sąmoningai vengia visko, kas galėtų būti pasitelkta nūdienei nacionalistinei propagandai. Iš čia ir gana nuosaikūs

(anot Snyderio, „konservatyvūs“) aukų skaičiai, ir gana santūrus apibendrinimai, kuriems daugiausia vietos paliekama knygos pabaigoje – išvadose, pavadintose „Žmoniškumas“. Tačiau kraujažemėse turime reikalą su milžinišku skaičiumi – 14 milijonų – tiesiogiai suplanuotų masinių žudynių aukų, į šį skaičių neįtraukiant karo aukų – abiejų pusių karių ar nukentėjusiųjų nuo tiesioginių karo veiksmų. Taip pat į kraujažemių kategoriją Snyderis neįtraukia iki 1945 m. Vokietijai priklausiusių žemių, kurios atiteko Lenkijai, nes skiria masines žudynes nuo etninio valymo. „Ši knyga yra daugiau apie sąmoningas masines žudynes negu apie smurtavimą“ (p. 449). Autorius atskleidžia, kaip skirtingu metu ir dėl skirtingų priežasčių kruviniausiu „kruvinųjų žemių“ epicentru tapdavo tai Ukrainos kaimas, tai Lenkija, tai Baltarusija...

Grįžtant prie knygos aptarimo Odesoje, kuri, beje, irgi pakliūva į kraujažemių teritoriją (miestas, vėliau gavęs „didvyrio“ vardą, karo metais buvo okupuotas rumunų), – čia dalyvių nuomonės aiškiai išsiskyrė. Rusijos istorikas Aleksejus Mileris teigė, kad knyga parašyta su puikiomis intencijomis, tačiau jos nebuvo realizuotos. Ar joje pateikiama nauja ir pagrįsta erdvės ir laiko conceptualizacija? Vargu bau. Pavyzdžiui, iškyla Balkanų klausimas – kodėl jų nesama kraujažemių erdvėje? Proporcijų klausimas sintezėje – kodėl apie vienus dalykus autorius kalbąs daug, o apie kitus nutylis? Snyderis kaip istorikas formavosi stipriai veikiamas lenkų mąstytojų, ypač Leszeko Kołakowskio ir kitų, – tai irgi palikę pėdsaką jo vertinimuose. Įdomu, kad ties 1945 m. jis liaujasi skaičiavęs aukas. Bet stalinizmo represijos tęsėsi, nors naciai ir buvo nugalėti (dėl lyginamosios perspektyvos?). Milerio manymu, kraujažemių koncepcija neveikianti. Kito pagrindo, išskyrus abiejų režimų susidūrimo erdvę, Snyderis nepateikia, bet 1932–1933 m. badmetis Ukrainoje – holodomoras, kuriam knygoje skiriama nemažai dėmesio, nebuvęs tiesioginio susidūrimo pasekmė. Be to, jeigu žiūrėsime per prievartos ir žiaurumo prizmę, tai reikėtų įtraukti ir Pirmojo pasaulinio karo kontekstą, pavyzdžiui, žydų pogromus ir pan.

Mileriui prieštaraudama Lower pastebėjo, kad knyga aiškiai bando kurti naują didįjį naratyvą, ko negali padaryti vieni archyvuose dirbantys istorikai. Makro ir mikro lygmuo, beveidė statistika ir realių žmonių istorijos, skaičiai ir dienoraščiai, kurie leidžia išgirsti aukų balsus – skirtingo tipo šaltiniai, kuriuos Snyderis meistriškai derina. Taip pat ši sintezė daugeliu aspektų lyginamoji, įtraukianti ir apibendrinanti Holokausto, tarpukario Vidurio Rytų Europos, nacizmo, sovietologijos istoriografijas.

Minėtasis Kasjanovas, neseniai išleidęs knygą *Danse macabre* apie holodomoro recepciją ukrainiečių kolektyvinėje atmintyje, istoriografijoje ir atminties politikoje, klausė: jeigu knyga parašyta populiariai, tai kodėl istorikai į ją taip rimtai reaguoja? Vienas iš rusams politiškai jautriausių klausimų, ar naciai iš tiesų mokėsi iš sovietų taikyti plataus masto represijas, apie ką kalba Snyderis. Laikas ir erdvė ištis labai svarbu. 1933–1945 m. – Snyderio pasirinkti chronologiniai rėmai – labai savavališki, nes knygoje jis ne kartą peršokąs į ankstesnius ar vėlesnius laikus. Kita vertus, Snyderis griaušas nemažai su Holokausto vaizdiniais susijusių mitų, pavyzdžiui, mažina Aušvico reikšmę ir pabrėžia masines žudynes ir badą kaip esminę abiejų režimų taikytą represijų priemonę. Maža to, Holokaustą jis, nemenkindamas jo išskirtinės reikšmės, įterpia į žymiai platesnį aiškinamąjį kontekstą, leidžiantį geriau suvokti jo atsiradimo ir eigos aplinkybes bei rezultatus.

Savo ruožtu Mileris suabejojo, ar tikrai naciai buvę sovietų mokiniai? Hitleris nieko

neiškėjęs iš Stalino. Koncentracijos stovyklos Europoje pasirodžiusios per Pirmąjį pasaulinį karą Austrijoje ir buvusios demokratijos (*sic!*) pasekmė. Abu totalitariniai režimai naudoję priverstinį darbą. Vokiečių patyrimas, kas yra Rytai, kilęs iš Pirmojo pasaulinio karo, o ne iš nacių ir sovietų bendradarbiavimo. Snyderis visiškai neminėjęs hererų genocido, japonų žudynių Kinijoje, britų – Indijoje ir pan.

Lower buvo linkusi manyti, kad Snyderis aiškiai apibrėžia erdvę ir laiką. Jis teigė, kad Hitleris būtent iš Stalino išmoko panaudoti badą kaip ginklą, todėl daug dėmesio skiria ukrainiečių holodomorui. Jis bandęs griauti mitą, kad daugiausia žydų žuvo konclageriuose. Beje, knygoje nemažai vietos skiriama abiejų režimų bendradarbiavimo ir priešiško/konfrontacijos klausimams. Svarbiausia, kad Snyderis itin atidžiai gilinosi į represijų mechanizmų lyginimą.

Diskusijos dalyviai neapėjo grynai politinių knygos keliamų klausimų: ar Snyderis savuoju kraująžemių siužetu nenuimęs atsakomybės už Holokaustą nuo vietinių jo vykdytojų (Mileris), ar knygos pasirodymas tik atsitiktinai sutapo su Europarlamento apsisprendimu teisiškai svarstyti nacių ir sovietų režimų sulyginimo klausimą (Kasjanovas), ar teisingai atkreipdamas Vakarų dėmesį į ypatingą trauminę Vidurio Rytų Europos šalių patirtį, Snyderis, kaip jau jį yra kaltinęs žymusis litvakas Davidas Katzas, nepilęs vandens ant ukrainiečių ir lietuvių nacionalistinių malūnų girnų (plg. *defendinghistory.com*). Snyderio knygos pabaigoje, mano manymu, pakankamai naujai ir išsamiai paaiškintos pokarinio stalinistų antisemitizmo ir Holokausto fakto užtušavimo sovietinėje atminties kultūroje priežastys.

Seminaro dalyviams Lower buvo davusi užduotį pasiaiškinti, koks Snyderio santykis su totalitarizmo interpretacine paradigma, kuriai, kaip ir kitoms didžiosioms sovietologijos srovėms, aptarti seminare buvo skirta nemažai vietos. Čia nuomonės irgi išsiskyrė. Mano manymu, nepaisant fakto, kad Snyderis ginčijasi su totalitarizmo klasike Hannah Arendt dėl šių režimų pobūdžio ir tikslų (p. 418–420) ir išties ženkliai išplečia XX a. pirmos pusės – vidurio įvykių aiškinimo rėmus, vis dėlto jis labiau atitiktų totalitaristinį požiūrį. Jo pateiktoje interpretacijoje dominuoja „iš viršaus į apačią“ modelis. Pagrindiniai istorijos veikėjai yra ne pačios totalitarinių šalių visuomenės, o jų lyderiai (tą rodo net knygos paantraštė). Galima klausti, ar galėjo būti pasitelktas alternatyvus totalitariniam, kad ir itin išplėtotam bei išsamiam, modelis? Pastebėtas kraująžemių esminis sutapimas su Abiejų Tautų Respublikos teritorijomis pirštų išvalgą apie imperinio modelio taikymo, aiškinant XX a. įvykius, galimybę.

Kuo Timothy Snyderio knyga svarbi Lietuvos skaitytojams? Jeigu vengsime žiūrėti vien per „mes labiausiai kentėjome“ prizmę ir nepasipiktinsime, kad autorius knygos puslapiuose „mums“ skiria nepakankamai daug vietos ar įvelia faktinių klaidų, jos dėka turime progą geriau suvokti savo valstybės ir tautos vietą regione XX a. ir įsisąmoninti bei priimti žaizdas, kurios neabejotinai kažkur giliai dar kraujuoja.